

159.922.7

Radostné
dětství?MILENA LENDEROVÁ
KAREL RÝDLMILENA LENDEROVÁ
KAREL RÝDLDítě
v Čechách
devatenáctého
stoletíRadostné
dětství?

P A S E K A

Čáp, vrána a představy o početí – Úskalí těhotenství, rizika porodu – Lékař, porodník a porodní bába – Naučení k „babení“ – Medikalizace porodu – Pečící trouba a inkubátor – Křest a úvod – Jaká jména byla v módě – Péče o kojence – Suchary a kaše – Kojné a chůvy – Koza jako kojná – Dětská strava – Cvalíci a pijáci – Houpání a koupání – Povijan a pleny – Matka, otec, sourozenci – Děti jako smetí – Dcery a synové – Peripetie mateřské lásky – Přísný otec, laskavá matka? – Metla vyhání děti z pekla – Respekt a strach ve výchově – Jesle, opatrovny, dětské zahrádky, mateřské školy – Škola, věc veřejná – Nedbalá docházka – Čeština ve třídě – Domácí vyučování – Školáci, učedníci, studenti – Výchova dívek v Čechách – Kolébka, postýlka, dětský pokoj – Panenky a pokojíčky – Plyšáci – Hračky pro kluky – Dokdy si děti hrály – Hry venku a sport – Bosé nožky – Zavržení šněrovačky – Námořnický oblek – Didaktičnost a zábavnost dětské četby – Jinošství a panenství – Puberta našich předků – „Tajný hřích“ – Sexuální výchova – Nemanželské dítě – Dítě a smrt – Pediatrie a dětské nemocnice – Očkování jako zbraň i nebezpečí – Nalezenci a nalezince – Sirotci a sirotčince – Děti týrané a zneužívané – Dítě a válka – Pracující dítě – Šikmá plocha a záchranná síť

ISBN 80-7185-647-9

9 788071 856474

68 783

X

F
É
N
I
X

sáhlo i po sklence malaga či lžičce pálenky... Protesty lékařů vynívaly naprázdno, proti módě cvalíků nic nezmohly.

Přelom 19. a 20. století neznamenal zvrát pouze v kojenecké výživě, znamenal zvrát i v péči o kojence a batole vůbec. Celo-evropské reformní úsilí, jež si vytklo za cíl likvidaci kojenecké a dětské úmrtnosti, vyšlo z prostředí lékařů. Přibývalo naučných spisů – seznámili jsme se s nimi v předcházející kapitole. Zvlášť moderním dojmem působila zmíněná kniha *Žena lékařkou*. Anna Bayerová ji obohatila příklady z vlastní praxe. Stěžovala si na nevědomost a omezenost matek, na stále nevalnou kvalifikaci porodních babiček: „Ó tradice bez myšlenky! Ó rutino! Kéž vás brzo notně zkreše zdravý rozum!“¹⁷¹ povzdechla si v závěru této důkladné práce.

Dítě v rodině

Na počátku 7. století rozdělil Isidor Sevillský lidský život na sedm stupňů, *sedm lidských věků*, jimiž jedinec projde od narození do smrti. Dětství z nich přiřkl dva. První, *infantia*, probíhá do šesti sedmi let dítěte, končí výměnou zubů a ukončením vývoje řeči. Dítě je v péči matky, případně kojné a chůvy, není trestně odpovědné, neočekává se od něj odpovědný přístup k životu ani schopnost postarat se samo o sebe. Následovalo období, jemuž dnes říkáme školní věk; neslo název *pueritia*, z latinského *purus, čistý* – dětem v tomto věku chybí schopnost plazení. Až do uzákonění vzdělávací povinnosti přebíral odpovědnost za výchovu syna otec (v privilegovaném prostředí preceptor), za výchovu dcery nadále odpovídala matka (respektive vychovatelka, guvernantka, *miss, mademoiselle* – někdy se objevují už před dovršením první životní etapy). V této fázi, která trvala do čtrnácti let, mělo už dítě částečnou trestní odpovědnost. Následovala *adolescencia*, poslední krátké období před vstupem do skutečného života, do posledních životních etap, zralosti a stáří. V humanistickém myšlení převážily šestileté periody, tvořící dohromady dvanáct fází života, podobně jako bylo dvanáct měsíců roku. Tak vnímal lidský věk i Komenský.¹ Charakteristika počátečních fází života byla však stejná. Století rozumu se opět zalíbilo v sedmi stupních, jak dokládá dobová rytina provázená veršiky.² A „sedmiletí“ se držel i Rudolf Steiner, autor pedagogické teorie waldorfských škol. Atribut přestupu z první do druhé fáze dětství – výměnu zubů – si vypůjčil od Isidora Sevillského.³

Raněstředověkému pojetí dětství a mládí zůstal věrný rakouský občanský zákoník z roku 1811. Platil přes sto let, novelizován byl až v roce 1914. Dítětem byl jedinec do sedmi let, pak, v rozmezí osmi až čtrnácti, prožíval období nedospělosti, od patnácti do čty-

řiadvaceti období dospívání. Do této doby nebyl mladý člověk zletilý, teprve pak se stal zcela způsobilým k právním činům. Riegrovův *Naučný slovník* dokládá prodloužení doby dětství – jeho hranici posouvá na 14–16 let u dívek a na 16–18 u chlapců. Rozlišuje věk kojence, „končící odstavením dítěte“, „věk vlastní dítěti“, od 1 do 7 let, „věk mladictví (chlapecký a holčí), též školský věk od 7 do 14 n[ebo] 16. roku, až k nastávající zletilosti“. Na věk mezi čtvrtým a sedmým rokem klade autor hesla Josef Podlipský důraz, neboť jde o etapu, kdy je dítě z hlediska výchovného působení nejtvárnější, kdy nastal „nejpříhodnější čas klásti základ k pozdějšímu tělesnému a duševnímu zdraví a blahobytu“. ⁴ Toto dělení a charakteristiky, které se k jednotlivým etapám vztahovaly, pedagogická literatura *dlouhého* 19. století respektovala; nejvíc pozornosti věnovala prvnímu a druhému období; teprve na konci století označila jako nejzranitelnější čas dospívání. ⁵

Přechod z jedné etapy lidského věku do další, kvalitativně vyšší, měl podobu přechodového rituálu: proměnu statusu provázely změny ve způsobu oblékání, úpravy vlasů, změny místa u rodinného stolu, výměny lůžka. Jednotlivé životní cykly ohraničovala první cesta do školy, první přijímání (komunikace), biřmování (konfirmace), závěrečné školní vysvědčení, maturita... Přechodové rituály mezi dětstvím a dospělostí nenabývaly však nikde v Evropě razantnosti a drsnosti, které měly u některých mimoevropských kultur, kde v průběhu iniciačních rituálů docházelo (a dochází) dokonce k mrzačení dětí.

Dětství našich předků se od reality 20. či 21. století lišilo v mnoha ohledech, základní odlišnost byla dána dvěma okolnostmi: počtem dětí v rodině a krátkou dobu, jež byla dětství vyhrazena.

Poččetné rodiny

Ve srovnání s dneškem se rodilo mnohem více dětí. Pouze vysoká natalita skýtala naději, že alespoň některé z dětí přežije, že bude pokračovatelem rodu, že se postará o zestárlé a nemohoucí rodiče. Nicméně zdá se, že naši předkové tímto způsobem neu-

važovali. Hodně dětí přicházelo na svět především proto, že navzdory povědomí o některých kontraceptivních metodách se rodiče početí nebránili, ostatně katolická církev, k níž se většina obyvatelstva českých zemí hlásila, považovala podobné snahy za hříšné. Patrně až kolem poloviny 19. století tak – snad pod vlivem neomalthusiánství – dokázaly některé manželské páry „kontracepční tabu“ porušit. Stručně řečeno, smířili se s faktem hříchu a s jeho přiznáním, ⁶ jejich svědomí ulehčila nejen zpověď a pokání, ale i naděje, že nebudou volat tak často bábu... a tak často sbíjet rakvičku. Spolu s omezováním natality se dětská úmrtnost snižovala. Na kauzálním vztahu se dosud badatelé neshodují, a tak otázka, co bylo dříve, zda plánované rodičovství, nebo pokles dětské úmrtnosti, zůstává bez odpovědi. Zásahu nesporně měla stále dokonalejší péče o budoucí matku a dítě: objevení odpočívacích možností umělé kojenecké výživy a přijetí hygienických návyků.

Ještě v 19. století bylo těhotenství častou samozřejmostí – navštěvovat kvůli jeho potvrzení lékaře či volat bábu považovala většina tehdejších matek za plýtvání časem i prostředky. Teoreticky mohla žena родit od sňatku do menopauzy, tedy zhruba po dvě desítky let. Přechodu se však za starého demografického režimu nedožila zdaleka každá a ještě méně žen se ho dožilo v partnerství. Na základě výzkumů historických demografů víme, že v 80 % rodin se první dítě narodilo do jednoho roku po svatbě, další téměř pravidelně každého dva a půl roku. Jakmile matka dovršila třicítku, meziporodní intervaly se prodlužovaly, nebylo vzácností, že poslední dítě se narodilo ženě krátce po čtyřicítce; běžný pár tak mohl zplodit kolem deseti dětí. ⁷ Počty dětí regulovala jak vysoká dětská úmrtnost, tak silný vliv katolické církve, která ukládala zdrženlivost během velkého půstu a adventu; pohlavní styk byl nepřipustný rovněž v noci, jež každému církevnímu svátku předcházela. Na venkově ovlivňoval plodnost hospodářský rok strukturovaný zemědělskou činností (odtud snaha stanovit termín svatby tak, aby první porod nepřipadl na dobu intenzivních polních prací), ⁸ případně robotou konanou mimo bydliště.

Tři batolata,
sourozenci, Muzeum
východních Čech
v Hradci Králové.

Porovnáme-li situaci v českých zemích s ostatní Evropou předstatistického období, pak manželská plodnost venkovského obyvatelstva patřila k nadprůměrným, u městského obyvatelstva měla spíše průměrnou míru.⁹ Porodnost v prvních dvou desetiletích 19. století zůstávala vysoká: na 1 000 obyvatel se rodilo 41–43 dětí. Výraznější výkyvy v plodnosti souvisely zpravidla s nějakou společenskou krizí. V letech 1805–1806, kdy se českých zemí dotkla válka, se počet porodů snížil, o dva roky později, v době míru, zase vzrostl. Vlivem zvýšení věku při prvním sňatku a zvýšení podílu trvale svobodných osob v populaci ve dvacátých letech hrubá míra porodnosti opět poklesla – téměř definitivně – pod 40 %. V sedmdesátých letech pak naposledy přesáhla 40 %.

Čáp s vránou navštěvovali rodiny spravedlivě, nezanedbávali ani chalupy, ani paláce. Josefa Sofie, manželka Jana Josefa z Liechtensteina, přivedla mezi roky 1792–1816 na svět třináct dětí, Pavlína ze Schwarzenbergu byla v letech 1798–1810 těhotná jedenáctkrát, její švagrová Marie Karolina Lobkowiczová porodila v prů-

běhu sedmnácti let dvanáct dětí, Pavlínina dcera Berta, provdaná za mělnického Augustina Longina Lobkowicze, měla sedm dětí, sedm dětí přišlo na svět v letech 1846–1859 i v rodině Karla Drahotína barona Villaniho. Jiné urozené páry byly ovšem na potomstvo výrazně chudší: zakladatel schwarzenberské sekundogenitury maršálek Karel ze Schwarzenbergu měl se svou manželkou Marií Annou „jen“ tři syny; ale víme, že minimálně jedno těhotenství skončilo potratem.¹⁰ Tři děti měl i jejich syn Karel – zralého věku se dožilo jen jedno, zato pokračovatel rodu Karel III. měl pro změnu dětí šest, dědic přišel na svět až jako třetí. Dát rodu dědice bylo ve šlechtickém prostředí ženinou povinností, a tak neotěhotněla-li v průběhu prvního roku po uzavření sňatku, považovala tuto skutečnost za důvod k znepokojení, případně léčbě. Vědomé omezování počtu dětí nelze však ani u urozených vyloučit. V druhé polovině 19. století jsou panovnické (porovnejme čtyři děti císařovny Alžběty, narozené mezi lety 1855 a 1868, se šestnácti potomky Marie Terezie!) i aristokratické svazky s více než pěti dětmi méně časté. Najdou se i výjimky: Anna Lobkowiczová, rozená z Liechtensteinu, porodila mezi lety 1865–1885 dvanáct dětí, jedenáct se jich dožilo dospělosti.¹¹

Nejen z matrik víme, že i v neurozených rodinách bývalo dětí jako smetí, ať už šlo o rodinu nepříliš zámožného městského ševce (historik Václav Vladivoj Tomek pocházel z deseti dětí), vlasteneckého nakladatele (Jan Hostivít Pospíšil zplodil během čtvrtstoletí čtrnáct potomků), zámožného advokáta (v rodině Josefa Friče se narodilo dvanáct dětí), panského podkoního (Tereza Panklová, patrně nevlastní matka Boženy Němcové, přivedla za devatenáct let na svět dvanáct dětí – Barunku nepočítáme), vrchnostenského úředníka (v takové rodině se narodil Svatopluk Čech, pocházející se šestnácti sourozenců, či Dušan Lambl, který byl z jedenácti dětí), městského fyzika (Pospíšilova dcera Marie se provdala za Petra Zeiskeho a porodila mu šestnáct dětí), majitele sklářské manufaktury (rodina Františka Kavalíra byla obdarena dvanácti dětmi). Povzdech Antonie Kavalírové, která by se možná spokojila s nižším počtem potomků, je dostatečně známý: „Já sem jednou mý Mamince řekla ‚ale milá Maminko dyby ste

mně byla rači, dyž sem byla maličká, utopila, já myslim, že byste byla dobře udála; byla bych já sama pryč a nebylo by tolik dětí po mně. Dvanáct dětí mít jako já, to nejní žádná maličkost!“¹² Vyskytovaly se samozřejmě výjimky: Karolina Světlá rodila jednou, zakladatel sokolského hnutí Jindřich Fügner měl s manželkou Kateřinou jen dceru Renátu.

Některá manželství oplývala potomky ještě v posledních desetiletích století, nicméně rodiny, kde počet dětí překročil desítku, byly čím dál vzácnější a vyskytovaly se spíše v dolních vrstvách. V letech 1865–1889 se na 1 000 obyvatel v českých zemích rodilo asi 37 dětí, na konci století jen 30. Do roku 1880 se jedné ženě během jejího plodného období narodilo průměrně 5 dětí (vdané ženě 8–9 dětí) a tento počet poklesl do roku 1936 na 1,7 (respektive 2,7 v případě vdaných žen).¹³ Uvedme zase několik příkladů. Sedm dětí porodila v šedesátých až sedmdesátých letech matka spisovatelky Růženy Jesenské, stejně jako manželka proslulého jazykovědce Julie Gebauerová, z pěti dětí, narozených mezi lety 1867–1880, pocházel politik Karel Václav Adámek, syn hlineckého okresního starosty. I Masarykovi měli pět dětí (jedno z nich zemřelo v útlém věku). Paní Ebenhochová, útlá manželka novopackého advokáta, porodila v sedmdesátých až osmdesátých letech za osmnáct let deset dětí; dospělosti se dožily jen tři.¹⁴

Šlo o plánovaný počet potomků? Zřejmě ne pokaždé – plánované rodičovství je založeno na schopnosti předvidat v lineárně prožívaném čase, a této schopnosti se lidé v první polovině 19. století teprve učili. Nicméně právě v průběhu 18. a 19. věku dochází k proměně demografického chování obyvatel Evropy. První signály pozorujeme v západní Evropě, ve Francii už v letech před revolucí, v našich zemích, kde první fáze demografické revoluce probíhá mezi lety 1870 a 1900, jsou určité náznaky patrné od poloviny 19. století, kdy se začaly projevoval rozdíly mezi jednotlivými vrstvami obyvatelstva. Plodnost poklesla v prostředí městských středních vrstev, českých i německých, především v úřednických rodinách.¹⁵ Právě tam se prosadil model rodiny s menším počtem dětí, jimž je věnována intenzivní péče. První náznaky této tendence jsou zřejmé od čtyřicátých let, od posledních

desetiletí 19. století o nich není třeba pochybovat. Skutečnost, že zhruba od roku 1825 klesá hrubá míra porodnosti a že se tento trend udržuje do konce sedmdesátých let, je v české odborné literatuře zpravidla posuzována jako první symptom vědomého omezování porodnosti. Jistě zde působil i fakt zvýšení sňatečného věku a zvýšení podílu osob trvale svobodných.¹⁶

Třebaže zůstáváme na úrovni odhadů a hypotéz, lze předpokládat, že přechod k využívání antikoncepčních metod nastával v českých zemích velmi zvolna a jen v ojedinělých případech od čtyřicátých let 19. století. Při vyslovení závěrů je však namístě opatrnost: z delších meziporodních intervalů či z ukončení plodnosti nelze vždy usuzovat na vědomé bránění početí. Důvodem mohlo být onemocnění, vedoucí k dočasné či úplné sterilitě. To byl patrně případ Boženy Němcové, porodivší své čtyři děti v prvních letech manželství; víme, že po narození posledního z nich churavěla. U těžce pracujících venkovských či podvyživovaných žen mohla být příčinou dočasné neplodnosti také amenorrhoea, ve všech rodinách pak prodlužování laktace, prostá nepřítomnost hlavy rodiny v době válek, cest nebo pracovních pobytů mimo místo bydliště. Je třeba mít na paměti, že vědomé a plánovitě využití kontraceptivních metod předpokládalo doslova převrat v mentalitě: změnu v názoru na pohlavní život, schopnost předvídaní a odvahu nerespektovat do puntiku nařízení církve. Ta byla na počátku 20. století už méně rigidní, od roku 1880 povolila využít jako prostředku k zamezení hříchu metody neplodných dní,¹⁷ třebaže o nich panovala poněkud zmatená představa: podle zpovědního zrcadla z roku 1905 byl styk údajně „bezpečný“ od čtrnáctého dne cyklu. Pokud se týká manželského života, radí církevní autority postupovat při zpovědi citlivě. Psychická zábrana, která bránila rozšíření mechanických antikoncepčních prostředků, slábla, ale o existenci plánovaného rodičovství nelze v průmyslově vyspělých zemích pochybovat teprve v meziválečném období.¹⁸ Uvedené změny měly řadu příčin: kvantitativní nárůst vzdělanosti a prohloubení vzdělání, informovanost o neomaltuziánském hnutí prostřednictvím překladové literatury, ženskou emancipaci, změny v hodnotové orientaci i no-

vé postuje ekonomické. Snaha o menší počet dětí byla nesporně diktována změnou vztahu k dítěti, které se stává předmětem výraznějších citových i materiálních investic.

V roce 1910 porodily vdané ženy ve věku 30–39 už méně než polovinu dětí ve srovnání s přelomem 18. a 19. století, počet porodů připadajících na mladší ženy klesal pomaleji. Polovina všech dětí narozených v manželství přišla na svět do pěti let od uzavření sňatku rodičů, pouze čtvrtina po více než deseti letech.¹⁹ Narodily se do epochy, již tragicky poznamenají dva světové válečné konflikty; přesto se jí dostane označení „století dítěte“.

Důležitost rodiny

Když roku 1693 John Locke napsal *Několik myšlenek o výchově*, v nichž prohlásil výchovu dětí za smysl rodinného života, položil na jedné straně základ k moderní rodinné výchově, na druhé straně shrnul po staletí panující zvyklosti: rodina byla pro drtivou většinu dětí jedinou institucí, v níž probíhala jejich socializace, vzdělání, příprava na život. Rodina vstúpila dítěti disciplínu a připravila je na život, současně mu vtiskla obecně uznávané standardy – distinktivní znaky pro tu či onu sociální vrstvu, které mu umožňovaly a usnadňovaly prosazení v prostředí, kam „patřilo“.²⁰ V rodině se bezděčně vytyčovaly a realizovaly výchovné cíle, specifikované podle sociálního postavení. Některé z nich se týkaly výhradně chlapců. V horních vrstvách určovala cíl výchovy představa o uplatnění v řízení společnosti, ve správě majetku, země, ve správě církevní či v řídicích funkcích v armádě. Ve středních vrstvách, ať šlo o prostředí městské či venkovské, byl chlapec předurčen k převzetí otcovy pozice a kvalifikace. V dolních vrstvách se dítě mělo co nejdříve podílet na obživě rodiny. Zde byla výchova nejméně „sexistická“: podíl na hmotném zajištění rodiny na sebe v raném věku brali chlapci i děvčata.

O nezastupitelnosti rodinné výchovy nepochyboval ani autor jediné české novodobé utopie, Bernard Bolzano, a to navzdory tomu, že v průběhu novověku začala výchovné funkci rodiny kon-

kurovat škola; tato změna se však týkala až dětí od šesti či sedmi let. Považoval rodinu za jednu ze základních složek lidského společenství, stejného názoru byla osvícenská pedagogika Bolzana předcházející, případně spisky mladších církevních autorů.

Spolu s tím, jak se prodlužovalo dětství, se rodinné výchově dostávalo více pozornosti a častěji se stávala předmětem reflexe – ať laické (debaty v ženských kroužcích či salonech, nezanedbatelné pasáže v soukromé korespondenci, v denících a vzpomínkách matek) či reflexe odborné. Kniha věnující pozornost výchově v první fázi životního cyklu, výchově rodinné, přibývalo. Nejvíce jich napsali představitelé filantropismu, navazující na Lockův pedagogický optimismus. Jejich cílem bylo vychovat dítě k prospěšnému a blaženému životu na základě obecně křesťanských ctností. Autoři se obraceli na rodiče; chtěli jim usnadnit „vychování dětí“, při kterém „mnohá obtížnost se vyskytne“.²¹ V českém prostředí bylo zpočátku třeba sáhnout k pedagogicky probudilejším sousedům – překladatelé pilně „zčeštovali“ nejen díla Salzmannova, ale i Joachima Heinricha Campeho a dalších německých autorů. Tyto „rodinné školy“, vyznačující se jistou syrovostí a nespornou naivitou, obsahují dobově podmíněné poznatky. Některým příkýváne i člověk raného 3. tisíciletí, jiné byly už překonány.

Význam uvědomělého a reflektovaného rodičovství zdůrazňovalo pedagogické myšlení po celé 19. století; ani rodiči se pediatrie o významu rodinné výchovy nepochybovala. Na vliv populárně psané pedagogické literatury na širší vrstvy se však spoléhat nedalo, proto články o správné výchově přinášely oblíbené kalendáře, své ovečky o ní informovali faráři, popularizoval ji denní i zájmový tisk, včetně vznikajícího tisku ženského. Na konci století přibývalo v městech i na vesnicích osvětových přednášek, následně vydávaných v laciné knižní úpravě. Týkaly se zdravotědy, metrické soustavy, protipožární ochrany, domácnosti, všeobecné mravnosti i výchovy dětí.

Vlastní rodinná výchova měla začít hned po narození a zaměřovala se zprvu na zdravý tělesný vývoj, pak na výchovu rozumovou a morální.

Vývoj těla i duše

Povšimli jsme si, jak se poporodní péče o matku a dítě během dlouhého 19. století racionalizovala a zdokonalovala. Faktorů, které ohrožovaly novorozeně a kojence, nebylo málo, a lidé se jim učili postupně čelit. Pomineme-li sociálně-patologické jevy, které se objevovaly hlavně v dolních vrstvách a z nichž nejzhorbnější byl alkoholismus (včetně alkoholismu žen), s nimiž úspěšněji bojovala až společnost 20. století, pak pro zdravý tělesný vývoj dítěte bylo třeba především čistoty, otužování a kvalitní stravy.

Stále samozřejmější každodenní koupání kojence se ještě dlouho nevztahovalo na batolata, předškolní a školní děti. Na sklonku 18. století zůstaly představy o hygieně vcelku skrovné: „Nebudete-li se každého dne mýti, tak porové [!] dírky na těle vašem pomalu a pomalu od špíny se zacpají, a z toho rozličné nemoci přichází. Z té příčiny v létě, však na bezpečném a jistém místě, o kterémž víte, že vás tu žádné neštěstí potkati nemůže, častěji se koupejte, v létě i v zimě čistou vodou tváří umývejte, čisté všecko na sobě spořádejte; říkávame po česku: čistota půl zdraví. Mimo to často také do světnice čerstvé povětří pouštějte, a o to pečujte, aby světnice a lehací komora vždy čistotná byla, neboť nečistý puch v světnici jest jako škodlivý jed.“²² I v péči o dítě zůstala důsledná čistota, vázaná na dostatek obtížně dostupné vody, až do konce 19. století atributem středních a vyšších vrstev, distinktivním znakem, který je dělil od vrstev dolních. Potomci středostavovských rodin si pak ještě dlouho v dospělosti vybavovali „vůni vlažné vody, dětské pleti, pudru a pěnového mýdla“,²³ které neodmyslitelně patřily k jejich vzpomínkám na nejranější dětský věk.

Do konce století se i do pražských domů voda donášela, na venkově nebyl vlastní vodovod samozřejmostí leckde ještě v polovině 20. století. Přesto se sobotní koupání postupně stávalo pravidlem, ba přímo rituálem uvozujícím neděli: „Sobota byla u nás dnem obrádu, skutečným svatvečerem před nedělí. Ještě než se zšeřilo, zatopila maminka v kamnech a postavila na plotnu ohromný hrnec vody. Byl to černý litinový hrnec, který sloužil

dvěma účelům: byli postaven na plotnu v sobotu – ohřívala se v něm voda na koupání, stalo-li se tak v úterý – namáčelo se prádlo, což znamenalo, že druhého dne budou k obědu makové buchtý, které jsem měl k smrti rád. V sobotu večer byla tedy vždy slavnost tělesné očisty...“²⁴ Myšlenka koupání dítěte ve studené vodě zůstávala ideálem osvětské pedagogiky, jen některé matky ji v devadesátých letech 19. století vzaly na milost;²⁵ o nic snadněji se neprosazovalo ani otužování chladným vzduchem a lehkým oblečením.²⁶

Třebaže statistické údaje nesmlouvavě dokládají vyšší kojeneckou a dětskou úmrtnost v rodinách, které žily v bídě, nelze přehlédnout, že literatura obracející se k rodičům dává výchovu založenou na hmotném nedostatku, kdy je dítě přirozeně otužováno, za vzor: „Které děti umírají nejvíce, které děti stonávají nejvíce? Snadli děti rodičů nuzných? Nikoliv; právě ti jedináčkové, ti milovaní, všemožnou péčí opatrovaní mazlíčkové bohatých rodičů, právě ti stonávají nejvíce i dosahují nejkratšího věku,“²⁷ tvrdil Kodým. Stejného názoru byly i první české lékařky, podobná klíše najdeme v memoárové literatuře: „...tenkrát, když u nás v rodině mřelo jedno hezoučké vyhýčkané děťátko, sotva druhé se narodilo, takže jsme bývaly vždycky jen tři – vyrůstala nepěstovaná robátka dělnických maminek u nás v horách v roubených dřevěných chaloupkách, na zimu obložených klestím. [...] Opuštěna matkami často na plných šestnáct hodin denně, hlídána starými babičkami, které jim bezzubými dásněmi žvýkaly kůrčičky chleba do ‚cumle‘.“²⁸ Právě okresy s „dělnickými maminkami“ a „roubenými chaloupkami“, s koncentrací textilního průmyslu vykazovaly nejvyšší výskyt plicní tuberkulózy, která kosila i děti.

Stravování dětí se pochopitelně lišilo v závislosti na sociálním postavení rodiny a místě bydliště. Nároky na výživu dětí po ukončení kojeneckého věku nabývaly v průběhu 19. století na normativnosti, za asistence vznikající pediatrie se vytvářela pravidla zdravé dětské výživy. Dvouleté dítě bývalo zpravidla plně odstavěné, kravské mléko mělo tvořit důležitou část jeho denní stravy. Autoři jsou zajedno, pokud se týče podávání libového masa, vajec naměkko, mléčných kaší, polévek, rozcházejí se v názorech

na konzumaci zeleniny; tu plně ocenila až dietetika 20. století. Nežádoucí byly kořeněné a těžké pokrmy stejně jako hýčkáni dětí podáváním pamlsků. Tyto zásady byly dodržovány v rodinách přiměřeně zámožných a vzdělaných. Tam, kde bylo sotva na chleba, náhražkovou kávu bez mléka a vodovou polévku, trpělo hladem i dítě: Zato neblahý zvyk podávat dítěti alkohol pěstovaly demokraticky všechny vrstvy: v chudých rodinách kořalka pro tvrdý spánek, v zámožnějších železité víno pro povzbuzení chuti. V řadě obcí na jižní a střední Moravě se podávání alkoholu (především vína nebo slivovice) stalo běžnou součástí dětského života. Jistě není náhodou, že pokud zmapujeme výskyt pomocných tříd a škol v první polovině 20. století, objeví se ve značné koncentraci zejména v uvedených regionech a v okolí Prahy.

Ve středních a horních vrstvách se přechod z první do druhé životní etapy projevil v pravidlech stolování: šesti- sedmileté dítě už bez výjimky stolovalo s dospělými a jedlo stejná jídla jako oni.

Třebaže na prvním místě stála mravní výchova podle křesťanských zásad, uzpůsobená věku dítěte, rozvoji intelektu věnovali vychovatelé nemenší pozornost. „Až do čtvrtého roku učil jsem Vojtíška čtverému: pozorlivosti, poslušnosti, svornosti a skrocování svých žádostí,“ říká otec Vojtěcha Krasila ve dvacáté „částce“ Salzmannova pedagogického spisu.²⁹ Vychovatel dbal na názornost, ideálem byl pobyt dítěte ve venkovském hospodářství, kde mohlo sledovat střídání ročních období a s nimi spojených polních prací, péči o domácí zvířata, domácí výrobu všech potřebných věcí, pečení chleba či draní peří. Na pomoc přicházela oblíbená obrázková knížka. Už dítě předškolního věku mělo hračky, které rozvíjely jeho intelekt, učilo se říkanky a písničky, názvy dnů v týdnu, počítat.

K rozumové výchově patřila výchova občanská včetně výchovy k vlastenectví, zprvu zemskému, k oddanosti rakouskému mocnářství. Dítě mělo pochopit podstatu státu a mocnářství: rozumní lidé se prý „umluvili vespolek, aby jeden druhému na pomoc byl“, pak si zvolili svého zástupce, kterého poslouchali, „a dávali mu také jistý peníz na vyživení, aby tím lépe obecní pokoj, bezpečnost a štěstí jejich obstarávat mohli. I odtud počátek mají

Ideální rodina s kojící matkou, vyobrazení z knihy *Blahovid* Ch. G. Salzmann, 1824.

knížata a králové.“ Ve výchově chlapců se patřilo zdůraznit povinnost bránit vlast.³⁰ V prostředí národa bez vlastní státnosti se obsah výchovy k vlastenectví během 19. století proměnil od zdůrazňování identity a starobylosti českého národa až k pěstování vyhraněného nacionalismu.

Jak je zřejmé z výchovných spisů určených rodičům, po většinu 19. století bylo mezi náboženskou a mravní výchovu kladeno rovnítko. Základy „dobrých mravů“ nejdříve vštěpovaly dětem ženy: kojné, chůvy, matky. Učily je chodit, mluvit, zachovávat tělesnou čistotu, zdravit, slušně jíst, byly první, kdo učil dítě modlitbě. Základní mravní kodex představovalo desatero; s ním a dalšími normami křesťanského života měli rodiče seznámit svého potomka nenásilným a srozumitelným způsobem, pomocí příkladů, vyprávění a povídek. Regulativem výchovných postupů býval

zpravidla „velebný pán“,³¹ později učitel. Mezi žádoucími morálními vlastnostmi zaujímaly první místo zbožnost, poslušnost, pracovitost (především v prostředí středních a dolních vrstev), úcta k rodičům, pomoc bližním a chudým.

Přes postupující sekularizaci zůstala náboženská výchova považována za velmi účinný výchovný prostředek ještě na přelomu 19. a 20. století, ostatně pod pojem „hřích“ se malému dítěti vešlo cokoli: „Nebyla jsem ani pětiletá, a už jsem věděla, co je to hřích. Hřích byl neposlouchat tatínka a maminku, odmlouvat jim, ubližovat sestřičce a bratříčkovi, být lakomá a nepůjčit jim své hračky, hřích byl tahat kočku za ocas, jíst nezralý angrešt, až nám bylo špatně, hřích byl ubližovat lidem i zvířatům, hřích byl políkat pecky od švestek o závod s holčičkami a sázet se s nimi, která jich spolkně víc, ale hlavně: hřích byl mlsat a krást tajně cukry z cukřenky a keksy z plechové krabice, kam je maminka uschovala pro hosty, aby je měla čím pohostit, kdyby k nám znenadání přišli.“³² Není divu, že za takto pragmaticky pojatou a účinnou náboženskou výchovu se přimlouvali ještě teoretici počínajícího 20. století, a to i v případě, kdy víra rodičů ochabovala: „Rodiče, kteří vychovávají své děti skutečně podle zásad náboženských, mají v nich nejbezpečnější vodítko pro správný postup. Rodiče, kteří se od nich emancipují, jsou nuceni vytvořit si výchovatelskou soustavu, která se rovná jakémusi náboženství, jež si sami sestavili. Jest k tomu zapotřebí velkého sebevědomí, domnívá-li se někdo, že může poskytnouti něco lepšího, než co obsahují různá náboženství. Rozumí se samo sebou, že náboženského vyučování nesmí býti používáno k tomu, aby se u dětí rozněcovaly konfesijní protivy a nenávisť,“³³ soudil počátkem 20. století pediatr Adalbert Czerny.

„Vychování tvrdé dělá děti zdravé“

Citová funkce rodiny je dnes považována za prvořadou, vztah rodičů k dítěti je snad nejhlubší a nejtrvalejší emoci lidského života. Dítě je nezištně milováno a láska, která je podle moderních

psychologů jeho základní potřebou, se mu projevuje všemožným způsobem. Rodiče ji nijak neskrývají. Citová funkce rodiny byla však dlouho sekundární a do popředí se dostala až po oslabení starších tradičních funkcí (ekonomické, obranné, případně sociálněvýchovné). Emoce hrály v rodině jen okrajovou roli, a to jak ve vztahu mezi manželi, tak ve vztahu mezi rodiči a dětmi i dětmi navzájem. Citové pouto mezi členy rodiny nebylo ostatně pro fungování rodiny nezbytné³⁴ a minimálně do druhé poloviny 19. století se ani v harmonickém rodinném prostředí nedávaly něžné city příliš najevo. Mazlení čili „milkování“³⁵ s dětmi bylo spíše nežádoucí, ve venkovském prostředí snad dokonce vzácné. Pokud se rodiče s dětmi mazlili, pak jen za odměnu. Láskyplný fyzický kontakt jakožto atribut citové výchovy rehabilitovala sice dobová pedagogika přelomu 18. a 19. století,³⁶ rozhodně však nebyl přijat obecně. Dětem se zpívalo, vyprávěly se jim pohádky, ale hlazení, líbání, chování v náručí či na klíně se příliš nepěstovaly.³⁷ Políbení před spaním, něžná věta (anebo spíše klišé?) v dopise, to byly často jediné vnější projevy rodičovského citu. Snahou bylo vychovat bytost schopnou obstát v drsném světě. Zhýčkané dítě bylo synonymem špatnosti, úsloví „Vychování tvrdé dělá děti zdravé“³⁸ najdeme v různých obměnách v pedagogické i lékařské literatuře a tento názor sdílela i vznikající pediatrie. Přesto – alespoň v některých rodinách – citu během 19. století přibývalo. Když Karolina Světlá psala roku 1873 své vzpomínky, domnívala se, že její dětští současníci jsou na tom už lépe, než tomu bylo v dobách jejího mládí: „Tehdáž se ještě dětem tak dobře nedařilo jako teď, kdež se jim v rodinách obyčejně přiríkne největší právo a mnohdy zábava všech jen okolo nich se otáčí. Jak přišla návštěva, již musely couvnouti do pokoje jim určeného, aniž se směly bez dovolení jinak hnouti. Bylať běžnou zásada, že rodiče nemají dětem svým svou lásku k nim ukázati...“³⁹ Nicméně – u vědomí toho, že vzpomínky nejsou nikdy zcela objektivní – pro příklad rodičovské „měkkosti“ nemusela chodit spisovatelka daleko, o její sestře Sofii Podlipské se soudilo, že je ke svým dětem až příliš shovívavá. Manželské selhání Ludmily Vrchlické-Podlipské přičítala část širší rodiny a informované veřejnosti právě špatné vý-

chově: „Svým dětem povolovala paní Podlipská všechno, co si vůbec kdy vzpomněly. ‚Přání dětí jest rozkazem rodičům,‘ řekla jednou a vždycky se tím řídila.“⁴⁰ Rovněž nespoutaný (autoritou rodičů nepoutaný) temperament o málo starších dětí Braunero- vých byl mezi pražskými rodinami pověstný.

Dívčí výchova pisatele odborných spisů dlouho nezajímala - odpovídala za ni matka, jež měla dívku připravit na její budoucí poslání, na manželství. V centru pozornosti pedagogické literatury 19. století stojí chlapec, jemuž se mělo dostat přísné a důsledné výchovy. Neznamená to, že dívky bylo přípustné hýčkat, naopak, s nimi se život mazlil ještě méně než s chlapci. O malé Zdence informuje Karel Havlíček svou matku: „Že ji tak chválíš, to mne těší, a taky jsem pozoroval, že zde ji měl každý rád, protože není rozmazlená, a dost přísně jsem ji vždycky držel a časně již metly nešetřil, podle mého pravidla, že se mají děti již v peřince [!] začít mrskat, ale jak mají trochu rozumu, pak přestat a vésti je více rozumem než bitím. U Zdenky teď již není ani potřeba bití. Často mi zde po ní bývá smutno, a naostřuju Julii, aby mi ji tam nepokazili přílišnou dobrotou, neb to je pro děti nejhorší věc na světě.“⁴¹ Havlíčkova tvrdost vůči dcerce nebyla výjimkou, hýčkána nebyla ani nemluvňata, především ve venkovském prostředí. „Karolinka dnes v noci plakala,“ psala v srpnu 1853 Karolina Světlá své sestře Sofii Podlipské z pobytu u příbuzných v Podještědí, „dostala již čtvrtý zoubek, ale teď zas je veselá a vztahuje své roztomilé ručinky po milosrdné duši, která by ji trochu chovat chtěla, neboť chování je její jediná blaženost, a chudšas málo se chová...“⁴² Citová výchova v rodině byla bezděčná, daná neokázalými rituály - buzením, uspáváním, loučením před cestou (často dalekou) do školy... Zviditelňování citů přálo bez výhrad až 20. století.⁴³

Respekt a strach

V biblickém *Cti otce svého i matku svou* měla větší váhu první polovina přikázání, a to v každém sociálním prostředí. Bylo běžné, že matka, nepožívala-li dostatečné autority, strašila děti „Pá-

Rodinná idyla: matka se třemi dětmi, časopis *Nové mody*, 1889.

nem Bohem, bubákem a otcem [...] Účinek toho byl, že si děti Pána Boha, bubáka a tatíka rovně ošklivily,⁴⁴ vystihl Salzmann dělbu práce mezi rodiči. Respekt k otci přetrval hluboko do 20. století. Otec rozhodoval o všem, zastupoval rodinu navenek, doma přísně vládl. Nebylo výjimkou, že otce se bály jak šlechtické (Paulina Metternichová, rozená Sándorová), tak dělnické děti. Na tvrdé otcovské zacházení vzpomínal později například Jan Kollár, Jan Neruda, Josef Kajetán Tyl, Svatopluk Čech a další.⁴⁵

Zdá se, že i tělesné tresty byly především v pravomoci otců, existovaly však četné výjimky. Pro Jana Evangelistu Purkyně, narozeného roku 1787, byl fyzický trest od matky spojený jen s malou „faňorou“, která nebolela, „nebyla k pláči“.⁴⁶ Zato jeho vrstevnice Magdalena Dobromila Rettigová si v rukopisných autobiografiích stěžuje, že ji matka „trestala přísně a zle s ní nakládala“, kdežto otec s ní jednal mnohem vlídněji.⁴⁷ Podobné trápení měla i malá Božena Němcová: na rozdíl od laskavého Pankla ji *matka*abila a dívka musela za trest poděkovat a odprosít.⁴⁸

Přestože už osvícenská pedagogika radila s bitím dětí šetřit – „mezi vychováním loveckého psa a dítěte má a musí rozdíl zůstat“, poučuje velebný pán otce Vojtěcha Krasila (ač ten trestá metlou svého synka jen v krajním případě)⁴⁹ –, fyzické trestání dětí bylo běžným územ. U našich předků platilo, že i při harmonickém vztahu v rodině založené na pokrevních vztazích je tělesný trest blahodárným prostředkem zajišťujícím budoucí mravní bezúhonnost dítěte. *Metla vyhání děti z pekla*, znělo v mnoha rodinách ještě po druhé světové válce. Onou *metlou* mohlo být cokoli: pohlavěk, vařečka, řemen, proutek či metla skutečná. Vedle bití byly děti trestány taháním za vlasy, uši, zavíráním do komory, klečením, stáním v koutě, přivazováním ke stolu. I tam, kde se fyzicky netrestalo, budil už symbol metly a rákosky dostatek bázně.⁵⁰

Třebaže vychovatelé i lékaři tělesné tresty nezavrhovali (jen se s nimi mělo šetřit a při trestání dbát důstojnosti dítěte), ještě v průběhu 19. století se ve vyšších a středních vrstvách objevuje odpor k fyzickému násilí a postupně sílí. Nebylo tedy výjimkou, že rodiče své děti tělesně netrestali a nepřáli si, aby je bil kdokoli jiný; neuposlechnutí mohlo stát preceptora místo.

Vedle fyzických trestů se jako výchovného prostředku užívalo strašení nadpřirozenými bytostmi: čertem, Polednicí, Klekánicí; rodičovská či vychovatelská fantazie zde neznala mezí. Pověřiví dospělí, strašidelná vyprávění při večerních domácích pracích za účasti krajanek, pocestných, vandrovnických tovaryšů, to vše bylo možno využít – či spíše zneužít – ve výchově.⁵¹ Ne všechny pohádky jsou laskavé a vyhrává v nich dobro. A což teprve pů-

vodní příběhy o Rýbrcoulovi-Krakonošovi, strašení Meluzinou... Dětské mravní poklesky mívaly v bajkách hrůzné následky: padání prstů za krádeže, zdřevěnění jazyka a měknutí nosu za lhaní. Jako „strašák“ sloužili i příslušníci marginalizovaných etnických menšin, především Židé či Cikáni.⁵² Děti se bály tmy – zavření vlastního či svěřeného potomka do tmavé komory nebo sklepa nebylo vzácností. Moderní pedagogika podporovaná pediatrií to zavrhovala: Czerny se přimlouvá za vyprávění pohádek, povídek a bajek už předškolním dětem, ale v žádném případě nesmějí příběhy dítě děsit, vzbuzovat jeho strach.⁵³

Třebaže strašení dětí coby výchovnou metodu ztratili na konci století i rozumní rodiče, ba i prarodiče,⁵⁴ zůstávala rodinná výchova mnohem autoritativnější, než je tomu dnes. Autoritu rodičů utvrzoval zvyk vykání ze strany dětí, který od sedmdesátých let 19. století nahrazoval starší onikání. Až do počátku či poloviny 19. století si v prostředí aristokracie vykali rodiče a děti navzájem, všeobecně se tykalo služebnictvu.⁵⁵ Pak došlo ke změně: služebným se vykalo, děti vykaly rodičům, ti dětem tykali. Tykání dětí rodičům se objevuje v sedmdesátých letech minulého století v měšťanském prostředí, běžným se stává po první světové válce. V některých oblastech českých zemí se vykání rodičům udrželo až do šedesátých let 20. století.

Rodiče a děti

V průběhu první poloviny 19. století zasáhla industrializace a s ní spojená urbanizace do života lidí mimo jiné tím, že oddělily sféru *veřejného* a sféru *privátního*. Především v prostředí středních vrstev se muž stal bytostí sféry první, žena sféry druhé, podrobené rovněž mužské dominanci. Sféra privátního však umožnila akcentovat roli matky a manželky, začalo platit heslo *Rodina je základ státu*, smysl pro rodinu se stal vedle smyslu pro povinnost nejvznešenější stránkou buržoazní mravnosti.⁵⁶ Model milující, obětavé, laskavé a všeodpouštějící matky, bytosti, jejímž posláním, ba (jedinou) potřebou je pečovat, bdít a trpět, vydržel

„Bratrská láska“,
fiktivní vyobrazení
malého Ludvíka XIV.
s bratrem Filipem.

hluboko do 20. století, odrazil se v poezii, próze a dramatu, legislativě i ve výtvarném umění. Nic na tom nemění skutečnost, že v praxi se uplatnil jen v míře poměrně omezené. Připomeňme v této souvislosti, že ve vyšších a vyšších středních vrstvách nebyl vztah dítěte k matce bezprostřední, protože ženou, která se dítěti v prvních měsících a letech jeho života věnovala, byla kojná či chůva. Instituce chůvy byla mimořádně rozšířená, vyskytovala se prakticky ve všech sociálních vrstvách, s výjimkou rodin vysloveně chudých. Rodiny středních vrstev dbaly na to, aby byla vzdělaná a slušně vystupovala; chůvou zde bývala zpravidla mladá dívka posílaná do služby „spíše kvůli zkušené než z nutnosti“.⁵⁷ Vychovatelé a guvernanky, ujímající se dítěte na prahu školního věku, se vyskytovali méně často, jen v zámožných rodinách. V dolních vrstvách, kde se matka aktivně účastnila ekonomického zajištění rodiny, byla výchova (pokud se „hlídání“ dá nazvat

„výchovou“) svěřována prarodičům, starým lidem v nepřibuzenském vztahu k dítěti či starším sourozencům.

Vztah dítě–otec býval zpravidla ještě méně bezprostřední; práce mimo dům, kdy často odcházel ráno a domů se vracíval večer, když děti už spaly, ho od potomků vzdalovala i fyzicky.⁵⁸ Otcí, občas výrazně staršímu než matka, náleželo právo na klid a odpočinek, především v měšťanských rodinách se pěstoval jak kult otce, tak kult jeho práce.⁵⁹ Ani otcové, kteří pracovali v domě, se dětmi zpravidla nezabývali – neměli na ně čas, ať byli řemeslníky, prodáváli v „krámě“ či měli advokátní kancelář. Jistou hráz vytvářel až nábožný respekt k otci, odmalicka dítěti vštěpovaný,⁶⁰ případně otcovská strohost, někdy hraničící dokonce s hrubostí.⁶¹ Občas však byla otcovská příkrost jen postojem, jímž živiitel vyhověl modelu: stačilo pár týdnů odloučení, a cholerický František Brauner dal v dopise průchod svým citům: „Minulou neděli jsem byl v Schönbrunnu s Kašparem, viděl jsem tam moc dětí s tátama [!] a mámama [!] a bylo mi při tom tak teskně, že jsem pryč pospíchal.“⁶²

Existovali však i otcové projevující zájem o kojence či batole, otcové, kteří dokázali dát najevo lásku k dítěti jak slovy, tak skutky a gesty. Vyskytovali se ve středověku i raném novověku. Citová vazba a přímý kontakt dítěte s otcem je v moderní době souběžný s evaluací společenské role matky: akcent na ně objevíme ve spisech osvícenských pedagogů i kněží. Pro bezprostřední vazbu otec–dítě je Salzmann; celá kniha o Vojtěchu Krasilovi je vystavěna na vztahu otce k malému synovi. Vzorný rodič zde rozmlouvá už s kojencem, pečuje o jeho duševní rozvoj, zpívá mu, aby utišil jeho pláč, od nejtělejšího věku ho seznamuje s domácím hospodářstvím.⁶³ Láskyplným rodičem byl prokazatelně v Čechách nepříliš oblíbený kníže Metternich, jehož – na rozdíl od vlastního otce – zbožňovala i vnučka Paulina,⁶⁴ panský štolba Johann Pankl, předčasně zemřelý Ondřej Pech, mistr natěračský a otec Elišky Krásnohorské, už zmíněný Salomon z Friedbergu i Jan Rott, otec Karoliny Světlé a Sofie Podlipské. Vlídným a trpělivým otcem byl pražský lékař chorvatského původu Mikuláš Miksche, otec pozdější spisovatelky Anny Lauermannové. S ma-

lou dcerou, již se snažil vštípit schopnost logicky myslet, dokázal rozprávět celé hodiny.⁶⁵ A připomeňme v této souvislosti i obrázky nakreslené v roce 1814 Marií Eleonorou Schwarzenbergovou, pozdější kněžnou Windischgrätzovou, z nichž jeden, zachycující snídajícího otce obklopeného třemi dětmi, odráží důvěrné a láskyplné vztahy, které v rodině postižené smrtí matky panovaly.

Příručky radily vzbudit otcův zájem o dítě už v průběhu těhotenství – tak psal roku 1825 lužecký farář Josef Kerner.⁶⁶ Snaha zapojit budoucího otce do problémů spojených s těhotenstvím a porodem manželky je patrná především v porodnických příručkách. Občas ji potvrzují i prameny osobní povahy.

Dcery a synové

„Syna má každý, dceru jen pravý muž,“ takové úsloví se objevovalo ve společenských breviářích prvních desetiletí 20. století, v časech, kdy ženská emancipace muže alespoň průměrně inteligentního už neděsila, kdy otec svěřoval své děti učitelkám, ba i lékařkám. Bonmot to byl hezký, ale šlo tak trochu o kyselé hrozny – kluk byl kluk a doma z něj byla větší radost. Narození dcery zůstávalo stále (mírným) zklamáním, třebaže drastický zvyk starých civilizací zabíjet dítě ženského pohlaví by nejspíš většina otců s ošklivostí odvrhla, stejně jako středověké *infanticidium*, týkající se rovněž především novorozenců ženského pohlaví. Stále však očekávali narození syna, dědice erbu, rodinného podniku či alespoň jména. Božena Němcová, šťastná (?) matka tří synů a jen jedné dcery, posílá 19. září 1852, pár týdnů před narozením dcerky Boženy, žertovnou výhrůžku budoucímu otci Petru Mužákov: „Nyní Vám přeju oběma pevnou a zmužilou mysl, žádné zbytečné strachy, a především ať neslyším, žes nebyl potěšen, jestli bude děvče, sice se povadíme...“⁶⁷ A o dva roky později píše Karel Havlíček z Brixenu bratrovi: „Milý bratře! Především ti skládám gratulaci k šťastnému založení rodiny, ačkoli vlastně se k holce tuze gratulovat nemusí, lepší by byl kluk. Ale což je dělat. Ženě vyříd' pozdravení...“⁶⁸ Nicméně zklamání z narození vlastní

Podobizna neznámého batolete ze Slaného s babičkou, 1910.

dcery o Vánocích roku 1848 najevo nedal. Rodičům poslal telegram: „Radujte se, veselte se s námi, Ježíšek nadělil nám pro Vás vnučku jako rybičku.“⁶⁹ Zato Luigi, sluha Jindřicha Fügnera, je muž budoucí otec slíbil zlaté hodinky s řetízkiem, přijde-li na svět syn, přišel zkrátka. Narodila se Renáta a Luigi dostal jen hodinky bez řetízku.⁷⁰

Na druhé straně se vyskytovali otcové těšící se z narození děvčátka, které považovali za bytost stejně hodnotnou jako nemluvně rodu mužského.⁷¹ Očekávali od ní něhu, mírnost a oddanost. Stereotyp „hodná holčička“, „zlobivý kluk“ se zrodil právě v 19. století. A protože na děvčátka, vychovávaná k ženskému údělu, tedy k submisivitě a pasivitě, byly už od útlého dětství kladeny větší nároky než na chlapce, až na výjimky (tou byla zmíněná Anna Lauermannová, inkasující čas od času za své vpravdě neotřelé nápady herdy do zad od rozzlobené matky⁷²) tato šablona platila. Převaha dcer nekalila otcovskou radost Salomona z Friedbergu, který byl v první polovině šedesátých let nadšen už jejich novorozeneckým zjevem, považoval je za velmi hodné (opačný názor měl na vlastní ženu), ošetřoval je v nemoci, byl zdrcen je-

jich předčasným úmrtím. To, že takový postoj byl spíše výjimkou, dokládají jeho vlastní slova: „Vtírala se mi domněnka, že u mne, když jsem byl ještě pouhým zárodečkem, příroda snad déle než u povah napotom rozhodných váhala, kterým pohlavím mne má vypraviti na ten Boží svět, že mne chtěla míti původně děvčetem a že mužské příznaky mi přitvořila teprve v nejposlednějším okamžiku. Tak jsem se stal tělem sice mužem, ale povahou v jednom ohledu ženou.“⁷³

Skutečnost, že narození dívky mělo neblahý aspekt ekonomický, je však nesporná. S každou dcerou v rodině vyvstala otázka věna, což byla od středověku až do poloviny 20. století, do úplné ekonomické emancipace žen, otázka velmi závažná. Věno znamenalo starost pro všechny sociální vrstvy a pro mocné šlechtické rody, jako byli například Schwarzenbergové, kde se tradičně rodilo hodně dětí a kde zpravidla alespoň jedna dívka z rodiny zůstávala neprovdána, starost dvojnásobnou. Doslova pohromou mohlo být větší množství dcer pro rodiny státních zaměstnanců, úředníků a učitelů škol všech stupňů. Jan Gebauer si v červenci 1880 postěžoval jednomu z přátel: „Rodina je četná, mám syna a čtyři holčičky; syn dobře se učí (ve 2. třídě gymn.), a kdybych měl místo čtyř dcer ještě osm synů, neměl bych starostí ani polovic...“⁷⁴ Nelze vyloučit, že žena úředníka, která přivedla na svět dcery, a žádné nebo jen málo početné potomstvo maskulinní, mohla trpět pocitem selhání. I tak si lze vysvětlit občasnou tvrdost matek vůči děvčátkům... Chlapci stačilo dát vzdělání – a studenti 19. století dokázali žít velmi skromně – a pak mu najít přiměřeně zámožnou nevěstu. Větší počet synů tedy nevalil.

Všeobecně lze říct, že rodiče byli nejspokojenější, byla-li v potomstvu zastoupena obě pohlaví. Syn nemusel být nutně prvorozený, úsloví *napřed chůva, potom kluk* napovídá, do jaké míry si rodiče cenili pomoci nejstarší dcery. Některé matky dávaly přednost většímu zastoupení dcer: „Mám za to, že je to tak nejlepší, dvě žabičky a jejich kavalír,“ pochvalovala své potomstvo roku 1889 manželka jednoho pražského advokáta.⁷⁵ Dcera měla přece jen k matce blíže, vztah k ní býval zpravidla důvěrnější. Synem se matka pyšnila, s dcerou sdílela její radosti i trápení.

Sourozenci

Jestliže jsme nedošli k uspokojivým závěrům ve věci kvantity a hlavně kvality rodičovského citu, pak neméně tápeme ve věci vztahů sourozeneckých.⁷⁶ Patřily mezi oblíbená témata mytologie, pohádek, románů, reflektují je přísloví i úsloví. Odrážejí nejen láskyplné vztahy, založené na porozumění a solidaritě (slovo „bratrství“ má vysoce kladnou konotaci ve všech jazycích), ale i rivalitu, žárlivost, nenávisť vedoucí až k bratrovraždě. V minulosti se měnily v závislosti na ekonomických, sociálních, náboženských i kulturních proměnách dané společnosti. Odpovídaly velikosti rodiny, počtu sourozenců, jejich věkovému složení i složení podle pohlaví. Ještě celé 19. století bylo riziko úmrtí některého z členů rodiny – rodiče nevyjímaje – mnohem vyšší než v současnosti. Sourozenecké vztahy nabývaly touto skutečností na důležitosti: starší sourozenci nahrazovali mladším otce či matku.

Přes pokles natality bylo dětí v rodině podstatně více než dnes, k vytváření sourozeneckých „aliancí“ i „útočných paktů“ se tak nabízelo více možností a mohly mít více podob. Pozornosti okolí se těšili prvorození, benjamínci bývali alespoň mazlíčky. Sourozenecké vztahy hierarchizovalo rovněž pohlaví: bratři mívali přednost před sestrami. Naznačují to i rodinné portréty, malířské i fotografické: jsou-li zastoupeny děti obou pohlaví, nacházejí se chlapci na pravé straně, případně jsou zobrazováni po otcově pravici.⁷⁷ V 19. století, v éře stabilizace intimní sféry domova a rodiny, se vztahy mezi dětmi v rodině prohloubily. Dětství byl dopřán větší prostor, školní docházka, která se ve většině rodin stávala samozřejmostí, umožnila vytváření širšího spektra dětských přátelství a na druhé straně také výraznější diferenciaci mezi „naším“ a „cizím“.⁷⁸ Ta mohla koneckonců ovlivňovat i vztahy mezi nevlastními sourozenci a soužití v rodině komplikovat.

Pedagogická literatura 19. století se problematice sourozeneckých vztahů nevěnuje; pokud jde o memoáry, vzpomínky na dětství a mládí zaznamenávají zpravidla jen příchod nového sourozence... Podobných svědectví je nemnoho, což nesporně platnost

našich tvrzení zlehčuje. Pokud si autor paměti ještě po mnoha letech vybavil příchod přírůstku do rodiny, většinou zmiňuje nevzhlednost a neúčinnost malého plačtivého baličku. Stejně zní dikce epistolografických pramenů z pozůstalosti dospělých, především matek: „Felix je roztomilost sama, sedí celé hodiny u mé postele, drží mě za ruku a líbá ji. Dojemně se stará i o malou, třebaže ji shledává hrozně ošklivou. Ani Adolf nežárí, ovšem není ani zdaleka tak dobrou chůvou,“⁷⁹ napsala o svých malých synech v březnu 1803, pár dní po narození pátého dítěte, Pavlina ze Schwarzenbergu. Jak se sourozenci vyrovnali s náhlým „objevením“ děťátka, se ovšem můžeme jen domýšlet, je zřejmé, že větším dětem obvykle matčin stav neunikl, rozumné informace se jim však nedostalo, což platilo i pro dospívající dívky.⁸⁰ Přinašeči novorozeňat zůstávali především čáp s vránou; tak se někdy vysvětlovala dočasná indispozice matky, kterou zavilý opeřenec při předávání zásilky surově pokloval.⁸¹ Menší dítě se nad příchodem nového přírůstku do rodiny nezamýšlelo; před porodem bylo většinou odvedeno k příbuzným, po návratu se s existencí nového člena rodiny volky nevolky smířilo. Občas bylo nuceno se vyrovnat i s jeho brzkým úmrtím. Nejen Růžena Jesenská vzpomíná na příchody a nenávratné odchody svých mladších sourozenců...⁸²

Prostor a čas zrození zachytilo jen málo pramenů. Uvedme alespoň (nesporně stylizovanou) vzpomínku Vlasty Vainové neboli Magdy Bílé: „V pokoji velkém bylo tmavo; v ložnici svítilo tičné studené světlo nezvykle; to modrá ampule se zlatými hvězdami, na ‚zlatých‘ řetízkách zavěšená, rozlévala mdlé světlo na vše, i na maminku, ležící na posteli, i na babičku, přešlapující u košíčku s děťátkem. Nepamatuji, co nám řekli o novém hošíčkovi v košíčku; vidím jen maminciny oči, v té chvíli nápadně zářivé, velké, upřeny na nás...“⁸³

Těšení na příchod sourozence, když dítě o matčině těhotenství vědělo, překvapení, nadšení, někdy až dosud neznámý pocit odpovědnosti staršího bratra či sestry, to vše, ač vyjádřeno zpravidla *ex post*, nám přibližuje sourozenecké vztahy předminulého věku: „Kloučka mám ráda, nadšeně, něžně i pokorně mám ho

ráda! Jsem ještě maličká, ale připadám si vedle něho moudrá.“⁸⁴ V rodině novopackého advokáta kluka čekali, jindy však „vrána“ či „čáp“ objednavce nevyhověli. Spisovatel Emil Vachek se narodil roku 1889 jako čtvrtý syn v královéhradecké dělnické rodině. Jeho bratr Karel, tehdy sedmiletý, prý pravil nesmlouvavě k porodní babičce: „Pošlete ho zpátky, my chceme holku.“⁸⁵

Připomeňme, že mezi sourozenci panovalo hierarchické uspořádání: mladší poslouchali starší, na něž rodiče přenášeli mnohé z rodičovských pravomocí, starší bránili mladší před „cizím“ světem a současně je s tímto světem seznamovali. Nejstarší bratr zaujímal výsostné postavení, a byl-li mezi ním a nejmladšími sourozenci odpovídající věkový rozdíl, mohl se v případě úmrtí otce stát jejich poručíkem. Spravoval majetek mladších sourozenců až do jejich zletilosti, pomáhal sestře při integraci do společnosti i při výběru manžela.⁸⁶ Sestra v něm měla „spolehlivou oporu a zástitu“ a jeho prostřednictvím si tak mohla utvořit „o mužích správný a nepředpojatý úsudek“.⁸⁷ Autoritou disponovala i nejstarší sestra, starající se o mladší děti; ostatně něžná náklonnost, pokud nedošlo k majetkovým sporům, panovala zpravidla mezi sestrami i v dospělosti. Odraslejší sourozenecké vztahy najdeme ve vzpomínkách Elišky Krásnohorské⁸⁸ i v deníku stárnoucí Sofie Podlipské.⁸⁹ Sesterská láska někdy překlenula celá desetiletí a stovky kilometrů – stačí se začíst do korespondence sester Braunerových či paměti Růženy Schwarzové.⁹⁰ Bratři spolu často zápolili, vládla mezi nimi soutěživost, jež mohla vést až k nevráživosti, někdy s tragickým vyústěním. Každopádně mezi sourozenci vládla nejen rivalita, ale i solidarita, trvající do dospělosti: nezřídka si ti zaopatření k sobě braly sestry, které zůstaly svobodné. Poskytli jim jídlo, střechu nad hlavou a snad i pocit domova. Otázkou zůstává, čím jim za to tyto ženy byly povinovány. Odpovědi jsou jen lehce načrtnuty, a pro „obětavé“ bratry (případně provdané sestry) ne pokaždé lichotivé.

Vzpomínková literatura dokládá dětskou vynalézavost, již se vyznačoval především postoj starších bratrů k mladším sourozencům, které museli hlídat: „Jednou bratr Bohumil, tehdy as sedmiletý, zapřáhl milého kozla do mého kočárku a s tímto slavnost-

ním spřežením vyrazili jsme ze vrat statku na náves. Kozel letěl jak splašený, a nežli jsem mohla projevít radost neb strach, sedíc uvnitř kočárku, již jsme leželi s převráceným kočárkem v příkopu. Na můj křik přiběhla vyděšená maminka a vyprostila mne z pod kočárku a v náručí odnesla domů. Jakou odměnu dostal Bohumil, se již nepamatuji.“⁹¹

V našem postmoderním světě, kde se tykání stalo někdy až nepříjemnou samozřejmostí, překvapí způsob oslovování užívající dětmi v předminulém věku. Víme, že potomci Jaroslava Vrchlického i Prokopa Podlipského si vykali, cizím dětem se onikalo.⁹² Na přelomu padesátých a šedesátých let 19. století určoval v prostředí pevnostního Hradce Králové tykání či onikání způsob obutí. Řečeno slovy Ignáta Herrmanna: „A ještě jsme tykali takovým vrstevníkům nebo vrstevnicím, kteří chodili bosí. Nosili-li však botky, byli to ‚on‘ a ‚ona‘. Tolik gentlemanství v nás bylo.“⁹³ Sestry Braunerovy, narozené v druhé polovině padesátých let, si onikaly po celý život, a jistě ne kvůli botám. V některých rodinách onikala matka dětem, třebaš batolatům, jinde babička vykala vnoučatům.⁹⁴

Konec první etapy dětství

Po dlouhá staletí považovali lidé za vlastní dětství jen první životní etapu, tedy raný dětský věk. Když skončila *infantia*, nastal čas vzdělávání. Uzákoněním vzdělávací povinnosti, která se týkala všech dětí bez rozdílů sociálního postavení a pohlaví, vstoupila s definitivní platností v poslední čtvrtině 18. století mezi dětský věk a dospělost škola. Prosadila se jako mezičlánek mezi dětstvím a světem dospělých, vzdálila – někdy jen psychicky – dítě rodičům. V případě reálné školní docházky nesla první cesta do školy znaky odlučovacího rituálu. Pro dítě, které těžilo z přítomnosti domácího učitele, byl tento přechod snazší. Ať tak či onak, první přečtené slovo, napsaná věta, první vyřešený početní příklad potvrdily přechod z jedné životní etapy do druhé...

Sedm stupňů lidského věku, francouzský rukopis z 15. století.

Gaudenzio Ferrari, *Narození Jana Křtitele*, mezi 1511–1535. Porod jako ženská záležitost.

Karel Purkyně: *Dítě*.

Max Švabinský:
Rodinná
podobizna, detail.

Od jeslí k měšťance

Opatrovny

Pokud je vztah naší společnosti k jeslím spíše záporný, pak jen malý zlomek dospělého obyvatelstva pochybuje o užitečnosti předškolní výchovy, institucionálně zajišťované mateřskými školami, tvořícími samozřejmou součást vzdělávacího systému. Dnes už nás sotva napadne, že myšlenka péče mimo rodinu vznikla v souvislosti s filantropií, ve snaze pomoci dítěti z nejchudších a nejbědnějších vrstev, obléci ho, zajistit mu alespoň jedno teplé jídlo denně, umýt ho či vykoupat, vymanit ho z prostředí, které ohrožovalo jeho zdravý fyzický, psychický a mravní vývoj. Otázka, zda matka pracuje mimo domov, či nikoli, byla u zrodu mateřských škol druhotná a jejich význam pro socializaci dítěte nebrala veřejnost v úvahu.

V názoru na institucionální péči o kojence, batole a dítě předškolního věku vycházely postoje veřejnosti z gendrového konstrukt: ženy jsou od přírody předurčené k roli manželky, hospodyně a matky, dítě v prvních letech života vyžaduje jejich neustálou péči a pozornost. Nemuselo jít pokaždé jen o matku – konstrukt připouštěl, jak už víme, i kojné a chůvy. Kolik času s nimi dítě trávilo (a kolik mu ho věnovala matka), záleželo na rozhodnutí rodičů. Odklon od tohoto modelu byl stigmatem čehosi nepatřičného: chudoby, nemoci, nemorálnosti. Proto se předškolní výchova původně zaměřovala jen na nejchudší vrstvy obyvatelstva.

Od druhé poloviny 18. století se objevovaly v Evropě nové výchovné instituce určené k opatrování dětí předškolního věku.¹ V Anglii to byly „dames schools“ posléze „infant-schools“, zařízení skotského továrníka Roberta Owena, v Belgii „garderies“, v ně-

meckých zemích „Schulen der alten Mütterlein“, ve Francii „asiles“, zakládané z podnětu barona Jeana Cochina. První opatrovna v habsburské říši „angyalkert“, „zahradka andělíčků“, vznikla zásluhou Theresy hraběnky Brunswick-Korompeové v roce 1828 v uherském Budíně.² Uvedená dáma se zasloužila rovněž o vznik prvního dětského útulku ve Vídni. Podle dekretu studijní dvorské komise z února 1832 a následného guberniálního nařízení z 30. dubna téhož roku podléhaly tyto útulky biskupské konzistoři, nesměly přijímat děti starší pěti let a mohly být financovány pouze z dobročinných příspěvků.³

V českých městech vznikala podobná zařízení o něco později. Oficiální základ jim dal pokyn nejvyššího českého purkrabího Karla Chotka ze 16. května 1835, kterým vyzval krajské hejtmány a konzistory k „založení humanitních ústavů, tak řečených opatroven dítek“.⁴ Pojmenování opatrovny,⁵ z německého *Bewahranstalt*, ústav k opatrování, k ochraně, se vžil. Některé z nich – v Praze Na Hrádku na Novém Městě (zřízená roku 1832 a vedena vynikajícím učitelem a pedagogickým reformátorem Janem Vlastimírem Svobodou, autorem průkopnického díla *Školka čili prvopočáteční, praktické, názorné, všestranné vyučování malých dítek k věcnému vybroušení rozumu a ušlechtnění srdce s navedením ke čtení, počítání a kreslení pro učitele, pěstouny a rodiče*, které vyšlo poprvé v roce 1839), na Hradčanech, v Brně (německá) a v Plzni (zde z iniciativy purkmistra Martina Kopeckého a vlasteneckého profesora Josefa Vojtěcha Sedláčka) – vznikly dokonce před tímto datem. Byly určeny pro „dítky, jejichž rodičové denní práci živiti se musí“.⁶ Opatrovnou Na Hrádku se inspirovala i pražská židovská obec, která se roku 1835 zasloužila o otevření zařízení pro židovské děti.⁷

Sociální užitečnost opatroven (do roku 1848 se jich v Čechách objevilo dvacet) nelze popřít, navzdory tomu, že nerespektovaly specifika raného dětského věku. Jako vychovatelé v nich působili především muži a řídily se výchovným plánem, který v podstatě kopíroval vyučování v elementárních školách, dokonce včetně pololetních zkoušek.⁸ Ženy se v předškolních zařízeních objevovaly jen sporadicky, spíše jako pěstounky,⁹ případně v opatrov-

nách venkovských. Neměly žádné vzdělání, žádnou kvalifikaci, žádné zkoušky... Většinou šlo o starší dámy – od poloviny 19. století se tři takové stařenky vystřídalily v opatrovně v Rakovníku.¹⁰

Zajímavý ideál vychovatelky, zřejmě na základě poněkud idealizované reflexe vlastní dětské zkušenosti, představil v roce 1835 ve svém spisku *Pěstounka* František Jan Mošner.¹¹ Jeho model pěstounky je neslučitelný s reálným mateřstvím (uvedený stereotyp se zdál být nevykořenitelný – ostatně celibát učitelek, nejen mateřských škol, zrušilo až československé revoluční Národní shromáždění v roce 1919). Mošnerova Dorotka je vdova, její manžel, „pečlivý, dosti zámožný soused“, vzdělaný, sloužil dlouho na vojně, dotáhl to na poddůstojníka. Ztratila dvě děti v útlém věku, obě zemřely na neštovice (všimněme si nenápadné propagace očkování proti této nebezpečné nemoci!). Je materiálně dobře zajištěná (i když v závěru práce Mošner připouští, že by pěstounku mohla platit obec, případně zámožnější rodiče), přiměřeně vzdělaná, vyzná se v domácím hospodářství, polních pracích, botanice, ve zdravotědě a léčitelství, má ráda přísloví. Mošner se zamýšlel i nad ideálním prostředím opatrovny: světnice měla být dostatečně prostranná, světlá a příjemná, čistá, přiměřeně vyhřátá, nemělo se v ní prát, vařit ani mýt nádoby... Nábytek ve světnici prostý, ale pohodlný, u domu dvůr a zahrada. Dorotčiny výchovné a vyučovací metody prozrazují vliv Komenského: postup od jednoduchého ke složitějšímu, názornost, přiměřenost, důslednost, výuka správného mluvení... Vedle malých dětí k ní chodili školáci, nejen odpoledne, ale i v době, kdy cesta do školy byla neschůdná. Mošner dal průchod svému přesvědčení o užitečnosti pohybu: na podzim zhotovila Dorotka dětem draka, hrály si po celý rok s míčem, tancovaly. Místo zde našla rovněž propagace přiměřeného otužování a vštěpování hygienických návyků. Z dílka číší přesvědčení o všemohoucnosti výchovy, vedle zásad Komenského sdílel Mošner i Pestalozziho pedagogický optimismus, což je zřetelné především v závěru práce: „Kdyby byly všechny naše dítky od pěstounek pečlivě vychovány, jak utěšeně by jim nevinný věk ubíhal! Jak zdárně by se tělo jejich vyvíjelo a duševní vlohy jejich rozvíjely! [...] Potom nebylo by zajisté tolik trestnic tře-

ba; porodnice, káznice, blázinec by nebyly přeplněny, svárů a rozepří by ubylo, žebráctví i s daní na chudé by přestávalo, opilství by bez spolků střídmosti zemřelo, a místo divokého výskání po krčmách a zoufalého hořekování ve spustlých chatrčích rozléhala by se po nivách píseň rolníkova, s pobožným skřivánkem o závod [...] veselý zpěv spanilých děvčat a švarných jinochů by naplňoval utěšené světnice.¹² V éře opatroven s mužskými pěstouny považuje Mošner povolání pěstounky za vhodné pro ženy: „Útlé dítky spíše k ženské nežli k mužskému celým srdcem přilnou, anžto ženský obličej, hlas a celá přirozenost jest jim bližší...“¹³ Zaznívá zde i tón typický pro druhou fázi národního obrození: výchova k národnímu uvědomění začíná od nejtělejšího dětství.¹⁴ Zřízení kurzů pro pěstounky a uznání tohoto povolání by podle Mošnera splnilo tři cíle: správnou výchovu dětí předškolního věku, výchovu v národním duchu a nabídku vhodné profese pro ženy.¹⁵

Jaký byl dopad spisku, se můžeme jen dohadovat; jeho národně uvědomělý tón českou vlasteneckou společnost nesporně oslovil. Zastupitelnost pracující matky a užitečnost zařízení starajícího se o její děti uznávala – vedle jiných – i Božena Němcová: „...kdyby opatrovna byla, ušetřil by začasté bohatší měšťan děvčeku, jiný by mohl buď k řemeslu, nebo k hospodářství směle hledět, nebyv vytrhován starostí o děti; docela chudý by mohl směle po svém výtělu jíti, maje dítky dobře opatřené.“¹⁶ Spisovatelka nepochybně první vydání *Pěstounky* znala; ostatně vztah mezi tímto roztomilým pedagogickým spiskem a některými motivy v *Babičce* je evidentní.¹⁷

Pěstounkou odmítl Mošner systém, jenž v zařízeních pro děti předškolního věku kopíroval školní vyučování. Podobný názor šířil především pruský pedagog Friedrich Fröbel, propagátor výchovy hrou a zakladatel německých „zahrádek“ pro děti od tří do šesti let – první vznikla v červnu 1840 v lázeňském městě Blankenburgu ve schwarzbursko-rudolstadtském knížectví.

Péče o děti předškolního věku otevřela nové pole působnosti ženským církevním řádům, jejichž příslušnice se zaměřily na různá odvětví pedagogické činnosti. Respektovaly – s výjimkou dív-

čího školství – požadavek dobročinnosti, takže zařízení pro malé děti byla pro nezámožné rodiče jistě přitažlivá. V letech 1848–1918 postupně provozovaly „nové“ ženské církevní řády v Čechách téměř 100 dětských opatroven (prvenství si získaly sestry de Notre Dame), šestnáct jeslí (někde se jim říkalo „opatrovna malých dětí“) a třicet školek, případně mateřských škol.¹⁸ „Notrdamky“ obnovily roku 1859 dětskou opatrovnu v Hradci Králové, městě, které nástup industrializace proměškalo. Opatrovna tu tedy primárně nesloužila potomkům továrních dělníků, což se projevilo už při jejím založení v roce 1837, kdy většina dětí „zámožným rodičům náležela“.¹⁹ Z torzovitě dochovaných pramenů se dá alespoň přibližně určit sociální složení chovanců. Za rok 1862 prošlo opatrovnou celkem 167 dětí (z toho 88 děvčat) ve věku od 3 do 6 let; pouze 64 dětí platilo školné – 2 zlaté 50 krejcarů za školní rok trvajícím od listopadu do září. Nejvíce, 14 dětí, mělo otce úředníka, písaře či účetního, 11 majitele domu, měšťana, 10 řezníka, 7 kováře, 6 obchodníka; šlo tedy o rodiny, které nepatřily k nejhudším. Za sociálně slabé lze naopak považovat 9 dětí z rodiny ševců či 5 potomků krejčích a 8 dětí nádeníků. O stejný počet chovanců se starala matka-vdova, u jednoho dítěte je uvedeno „otec neznámý“. Opatrovnu navštěvovali i potomci lékárníka, gymnaziálního profesora, městského inženýra, kapelníka, notáře, obchodníka s obrazy, učitele...²⁰

Ačkoli se Fröbelovy názory rozšířily i v rakouských zemích (první „zahrádka“ byla založena roku 1864 v rámci soukromého vzdělávacího ústavu ve Spálené ulici),²¹ „školský způsob“ výchovy z opatroven byl definitivně vyloučen až ministerským výnosem z 22. června 1872 číslo 4 771.²² Uvedenému výnosu předcházel proslulý „Hasnerův zákon“, který ústavy poskytující předškolní péči zahrnul do školní zákonné normy, aniž je prohlásil za povinné. Současně inicioval vznik mateřských škol jako škol cvičných při dívčích pedagogiích, jak při státních, tak při soukromých. Na základě tohoto zákona vznikaly mateřské školy i v dalších českých městech; tím, že spadaly pod ředitelství obecných škol, byly bezplatné a zájem o ně se zvýšil.

Mateřské školy

Vznik jazykově českého zařízení pro předškolní děti, které plně respektovalo specifika předškolního věku a kde o děti pečovaly kvalifikované učitelky, přešel Hasnerovu zákonu; je spojen se jménem paní Marie Riegrové, významné české filantropky, dcery Františka Palackého a manželky českého politického lídra Františka Ladislava Riegra. Předškolní péče, která její zásluhou vznikla v šedesátých až devadesátých letech v Praze, sledovala dva cíle: pomoc sociálně potřebným rodinám a odvrácení hrozby „poněmčování“ českých dětí ve výchovných zařízeních jazykově německých, jichž v Praze přibývalo. Tehdejší česká politika s nadějami hleděla k Francii, v níž viděla hráz proti pangermanismu; Riegrová, dokonale frankofonní, se chopila příležitosti.

Když roku 1867 doprovázela manžela na Světovou výstavu do Paříže, zhlédla tam část expozice seznamující s úspěchy francouzské charity a vzdělávacího systému, včetně předškolních zařízení. Francouzská inspirace se jí velmi zalíbila a dodala odvahy k odmítnutí jak modelu německého, tedy Fröblových zahrádek, tak „chladné a protestantské charity Anglie či Ameriky“.²³ Navázala kontakt s vlivnou Hortensií Cornuovou, přítelkyní samotného Napoleona III., a ta ji odkázala na Marii Papovou-Carpentierovou,²⁴ ředitelku École normale pour les salles d'asile, ústavu pro učitelky mateřských škol, generální inspektorku francouzských opatroven a odbornou publicistku – některé z jejich spisů byly pak přeloženy do češtiny. Brzy nato s podporou pražského magistrátu odjely do Paříže Barbora Ledvinková a Marie Müllerová, „kandidátky učitelství v mateřských školách“, aby se zde zapsaly do státního kurzu pro pěstounky v dětských útulcích. Složily předepsané zkoušky a při zpáteční cestě se seznámily s předškolní výchovou v německých zemích. Staly se prvními kvalifikovanými pěstovnkami v Čechách. Barbora Ledvinková, sama publikačně činná, pak vyučovala rovněž v kurzu pro pěstounky, který byl roku 1873 otevřen při dívčím pedagogiu v Praze.

První česká kopie francouzského *salle d'asile* byla otevřena v lednu 1869 u Svatého Jakuba na Starém Městě pražském. Dne

Pařížské jesle.

19. ledna ji vysvětil kardinál Bedřich ze Schwarzenbergu; opatrovna, vedená učitelkami Ledvinkovou a Müllerovou, přijala název *škola mateřská*. Inspirace odkazem Komenského byla zřejmá. O finanční zajištění mateřské školy – nejchudší děti zde zdarma dostávaly nejen jídlo, ale i oblečení – se staral *komité d'ám*, později přejmenovaný na Výbor paní pro městské školy a opatrovny. Marie Riegrová byla jeho předsedkyní. Peníze poskytovala pražská radnice, formou darů přispívaly peněžní ústavy, spolky i jednotlivci, ve prospěch mateřských škol se konaly sbírky. V letech 1862–1890 přišel provoz městských mateřských škol v Praze na 647 823 zlatých 17 krejcarů.²⁵

Podobných ústavů přibývalo. K 1. únoru 1883 vykazuje pražský magistrát 11 českých předškolních zařízení pod patronací města a jedno soukromé; německých bylo celkem 18, z toho 14 soukromých.²⁶ Také stávající mimopražské opatrovny se po vzoru hlavního města často měnily v mateřské školy. V roce 1888 existovalo v Čechách, na Moravě, ve Slezsku a v Dolním Rakousku přes 170 českých předškolních ústavů (vedle desítek německých zahrádek), v nichž s výjimkou pěti pěstounů působily ženy: 322 kvalifikovaných pěstovek a pomocných opatrovnic. V sa-

motné Praze bylo 18 ústavů, v nichž vyučovalo 65 laických pěstounek.²⁷ Na prahu první světové války mělo hlavní město Českého království 23 mateřských škol.²⁸

Základní cíl mateřských škol byl totožný s účelem opatroven: měly se o děti postarat nejen po fyzické stránce, ale zároveň jim – v zastoupení matky – poskytnout fyzickou, rozumovou i mravní výchovu. Respektovaly zásady Komenského *Införmatoria školy mateřské*, hlásily se též k odkazu Heinricha Pestalozziho, ba i Friedricha Fröbela, třebaže se v prostředí zotřujícího se národního soupeření měly stát rovněž jedním z prostředků národní agitace.

Autentických vzpomínek na pobyt v opatrovně či mateřské škole se dochovalo poměrně málo. Josef Svatopluk Machar, jehož asi tříletého, někdy kolem roku 1867, odvedla babička do kolínské opatrovný, tam vydržel jen několik minut, pak „s řevem a bez kloboučku běžel po městě za bábou domů“.²⁹ Budoucí herečka Růžena Nasková, navštěvující od konce osmdesátých let „školku“ v Ječné ulici při klášteře svatě Anny, kde vyučovaly sestry de Notre Dame, „hezké mladé jeptišky, dětsky milé, kterým docela koctně slušelo přísné zavítí svěžích tváří“, zde byla velmi spokojená,³⁰ také Růženě Schwarzové se v písecké opatrovně, kam začala docházet kolem poloviny devadesátých let, líbilo: „Má šestiletá sestra začala v Písku chodit do školy a mně se doma stýskalo. Byla jsem na ni zvyklá a nevěděla jsem, co si nudou počít. Byla jsem družná, toužila po dětské společnosti a maminka mne dala zapsat do opatrovný. Nějaký čas mě tam služebná vodila, ale pak jsem si tam každý den kurážně vykračovala sama. Nemusela jsem přecházet ulici. Opatrovna byla v přízemí starého domu. Písničkám a hrám nás učila a bděla nad námi hodná slečna Jeny Soukupová, dcera ředitele píseckých škol. [...] Chodila jsem do opatrovný ráda. Cestou jsem si prý vždycky pohazovala rukávníčkem, připevněným na šňůrce, zavěšené kolem krku, abych jej neztratila, a hlasitě jsem si něco deklamovala nebo zpívala. Denně jsem se vracela domů s novou písničkou nebo básničkou.“³¹ Jistě nepochybíme, uvedeme-li, že postoj malých dětí k předškolním zařízením, kam docházely, byl – podobně jako dnes – dvoji:

některým tam bylo dobře, jiným nikoli. V druhém případě plnily jen svou funkci sociální, psychicky dítěti spíše škodily a nemohly se stát ani prostředkem socializace dítěte, a patrně ani prostředkem vlastenecké výchovy.

Jesle

Také jesle patřily původně mezi lidumilné ústavy i jejich kolébkou byla Francie. Jean-Baptiste-François Marbeau, právník a filantrop, autor knihy *Des crèches ou le moyen de diminuer la misère en augmentant la population*, založil v Chaillot roku 1844 *Petit Palais des Enfants*. Denně zde bylo patnáct až dvacet dětí ve stáří od dvou týdnů do tří let, pobývaly v čisté a světlé místnosti vybavené speciálním nábytkem, díky kterému je zvládla jedna ošetřovatelka. K dispozici měly přilehlou zahrádku a dvorek. Byla jim poskytnuta jak racionální péče, vhodná strava, hračky, tak základy náboženské výchovy. Jesle měly dvě oddělení, jedno pro kojence, kam měly volný přístup kojící matky, druhé pro batolata. Získaly sice sponzory, ale rodiče na péči finančně přispívali, což omezovalo dostupnost zařízení pro sociálně slabé rodiny. Přesto jeslí v Paříži přibývalo; z praktických důvodů se postupně prosadila zásada přijímat už odstavené děti. Jesle měly být prvním článkem uceleného výchovného systému usilujícího o mravnost lidových vrstev, po nich měla následovat mateřská škola, základní škola, vyučení, zaměstnání... V době druhého císařství se staly veřejným zařízením a přijímaly do bezplatné péče děti nezámožných rodičů. Přežily pád Napoleona III.; na konci roku 1879 bylo 30 jeslí v samotné Paříži a 142 v ostatních městech.

Praha se za Paříži zpoždovala sotva o jednoho desetiletí: už roku 1854 vznikl v Praze spolek zvaný *Zentralverein für Errichtung und Erhaltung von Krippen in Prag*, pod jehož ochrannými křídly působilo několik jeslí, v nichž se na batolata mluvilo německy. Jedny se nacházely na Haštalském náměstí, Eliščiny jesle byly v ulici Na Slupi, jesle Žofie Lämmelové na Újezdě na Malé

Straně... Doloženu máme dokonce výzvu k založení jeslí v Karlových Varech; roku 1856 ji v časopise *Almanach de Carlsbad* uveřejnil tamní okresní hejtman Karl Rünes – finanční prostředky měly být získány z loterie.³²

Paní Riegrovou existence německých jeslí, které přijímaly i rodiny z českých rodin, bolela. Rozhodla se české dušičky spasit. Výsledkem bylo jednak zřízení fondu pro podporu chudých novorozenců a jejich matek, jednak otevření prvních pražských českých jeslí v březnu 1884 v budově bývalé školy u Svatého Duha v Dušní ulici. Roční až tříletá batolata zde trávila dlouhý čas od sedmi do osmnácti hodin. Při příchodu je pěstounky vykoupaly a převlékly do „ústavního“ čistého prádla. Později bylo otevřeno oddělení pečující o kojence, navíc přibýly další jazykově české jesle: při opatrovně na Újezdě, pod Nebozízkem, při opatrovně na Hradčanech a pak i další.

Stát a vzdělání

Tak byly v průběhu 19. století položeny základy k vzniku a rozvoji předškolní výchovy. Zůstávala fakultativní, primárně určená pro děti z nemajetných rodin. Vlastní školní vzdělání mělo podle představ osvícenského populacionismu náležet všem. Přesto se docházka do školy stala nezpochybnovanou samozřejmostí až v druhé polovině 19. století.

Prvořadou roli v alfabetizaci obyvatelstva sehrál stát. Jako první se k tomuto kroku odhodlalo v polovině 17. století Skotsko, o sto let později protestantské Prusko, jež vytvořilo legislativu zaručující povinné základní vzdělání pro všechny děti příslušného věku. Rakousko, navzdory politickému nepřátelství, které k Prusku chovalo, brzy následovalo jeho příkladu, ba i odborníka-reformátora Jana Ignáce Felbigera, opata augustiniánského kláštera ve slezské Zaháni, muže znalého názorů Komenského, si vypůjčilo z Pruska. Vzdělání dětí se stalo věcí státního zájmu. A tak vyslovila-li Marie Terezie v roce 1770 poprvé onen slavný a často citovaný výrok „die Schule ist und bleibt allerzeit ein

Politicum“³³ myslela na vytvoření podmínek pro převzetí veškerého školství pod kontrolu státu. Vlastně jen pozměnila formulaci původní zásady „vše pro víru“ na „vše pro stát“. Vladařčina představa silného a velkého rakouského státu byla uskutečnitelná jen za předpokladu důkladných změn všeho, co tento stát tvořilo. Reformy se týkaly většiny oborů lidské činnosti, kvalifikovaných porodních babiček, vzdělaného a výkonného úřednického aparátu, placeného státem, silné a schopné armády a v neposlední řadě funkčního vzdělávacího systému.

Po několika neúspěšných pokusech o prosazení systému státních škol s německým vyučovacím jazykem jmenovala Marie Terezie generálním ředitelem školství Felbigera. Ten v průběhu necelého roku připravil spolu se členy dvorské studijní komise návrh reformy organizace a struktury rakouského veřejného školství, které se mělo stát součástí státní organizace. Dokument, jehož český název zněl *Všeobecný školní řád pro německé normální, hlavní a triviální školy v dědičných zemích*, byl zveřejněn 6. prosince 1774. Je symbiózou zaháňských zkušeností a specifických forem rakouského osvícenství; vznikal moudrou a v dějinách tak často opomíjenou metodou navázáním na to, „co v dosavadním systému nalezeno bylo [...] dobré“.³⁴ Podle tohoto dokumentu, pro nějž se vžil název *Schulpatent*, začala probíhat celková reforma rakouského nižšího školství.

Ještě předtím, od šedesátých let 18. století, se spontánně, jako specifická forma ohlasu na myšlenky představitelů rakouského osvícenství a populacionismu, objevily pokusy o zkvalitnění elementárního školství na některých panstvích. Vycházely buď z iniciativy samotné světské či církevní vrchnosti (Clam-Gallasové pečovali o školy ve Frýdlantě a Liberci, Egon z Fürstenbergu buďoval od počátku sedmdesátých let školy na svých panstvích Křivoklát, Dobruška a Loučeň, pokročilé bylo školství na panství Zbiroh, školství řízené premostráty z Teplé i cisterciáky ve Zlaté Koruně),³⁵ nebo z podnětu některých osvícených kněží – nejvýznamněji se do dějin nižšího školství v Čechách zapsal Ferdinand Kindermann, duchovní v Kaplicích na novohradském panství osvíceného Johanna Buquoye, od roku 1790 litoměřický biskup.

Jeho představa objemu vzdělání, jehož se mělo dostat širokým vrstvám obyvatelstva, byla ryze pragmatická: číst, psát, počítat, trochu katechismu a především praktické dovednosti, potřebné ve venkovském hospodářství. Tak se od konce osmdesátých let šířily v celých Čechách industriální školy; Kindermannův projekt, ideálně slučitelný se *Schulpatentem*, byl schválen guberniálním výnosem z 28. prosince 1780. Děti obou pohlaví v nich získaly základy gramotnosti, katechismu, ovládly přádelnictví, tkalcovství, chlapci sadařství, včelařství, výrobu knoflíků, dívky základy šití a dalších ručních prací.³⁶

Na základě *Schulpatentu* byla pro všechny děti žijící v dědičných zemích rakouské monarchie zavedena od šestého do dvanáctého roku věku všeobecná vzdělávací povinnost, *Schulzwang*, která měla být časem změněna v povinnou školní docházku, *Schulpflicht*. Zákon tak připouštěl domácí výuku, zcela běžnou a většinou kvalitní v prostředí horních a středních vrstev, nicméně vědomosti dítěte musely být dvakrát do roka prověřovány zkouškou na některé hlavní či normální škole. Význam *Schulpatentu* pro šíření gramotnosti je nezpochybnitelný, zdůrazněme však aspekt, který se obvykle neuvádí: umožnil, aby se v druhé etapě dětství neodvolatelně a s definitivní platností prosadilo vzdělání.

Patent vešel v platnost k 1. lednu 1775. Vzdělávací povinnost platila pro všechny děti od šesti do dvanácti let, pro chlapce i dívky bez rozdílu sociálního postavení. Všichni se mohli, ba museli, učit *triviu*, základům čtení, psaní, počítání, a katechismu, případně naukám o domácím hospodářství. „Vrcholovým orgánem“ odpovědným za provádění reformy a chod škol v každé zemi byla školská komise, v jednotlivých krajích dozírali krajší školní komisaři, většinou osvícení muži josefínského stříhu. Výchova v tereziánské škole byla výchovou k životu obecně prospěšnému a jako taková zahrnovala výchovu pracovní, rozumovou a mravní.

Vyučovalo se podle základní metodické příručky, Felbigerova *Methodenbuchu* z roku 1775. Český překlad z pera Josefa Alexandra Tundra *Knihy metodní nebo navedení k dokonalému vedení učitelského úřadu pro učitele na triviálních a hlavních školách*

Dítě a vychovatel – vyobrazení z knihy *Blahovid* Ch. G. Salzmann, 1824.

vyšel teprve v roce 1824. Metodní kniha navázala na předchozí Felbigerovy práce: slučuje vliv Komenského s myšlenkami německého filantropismu a představuje jedno ze stěžejních děl evropské osvětské pedagogiky. Reforma počítala s kvalifikovaným učitelem, který bude dětem mravní autoritou. Měl být laskavý, vlidný, přísný, nikoli surový či krutý. Z tělesných trestů zůstala povolena jen metla, i ta byla považována za krajní prostředek. Realita však bývala jiná...

Organizace vyučování

Cíl *Schulpatentu* byl zřejmý z úvodní preambule: „Výchova mládeže obého pohlaví jest nejdůležitějším základem blaha národů.“ Na základě Felbigerovy představy vznikaly elementární školy (později se pro ně vžil název *triviální*), založené na hromad-